

Lech, Jacek

Historiografia - archeologia - marksizm
: (w związku z artykułem Jana M.
Piskorskiego, Z badań nad historiografią
Europy Środkowej i Wschodniej, PH t.
XCI, 2000, z. 3, s. 451–474)

Przegląd Historyczny 92/3, 339-344

2001

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

D Y S K U S J E

JACEK LECH
Polska Akademia Nauk
Instytut Archeologii i Etnologii

Historiografia — archeologia — marksizm
(w związku z artykułem Jana M. Piskorskiego,
Z badań nad historiografią Europy Środkowej i Wschodniej,
PH t. XCI, 2000, z. 3, s. 451–474)

Na marginesie, a dokładniej w przypisie do interesującego artykułu „Z badań nad historiografią Europy Środkowej i Wschodniej” Jan M. Piskorski odniósł się do dyskusji na temat marksizmu w archeologii polskiej okresu PRL, w tym do mojego w tej dyskusji udziału. Ze względu na znaczny stopień odrębności „prehistoriografii” od historiografii, włączenie tej pierwszej w zakres zainteresowań Pana J. M. Piskorskiego było tak samo możliwe jak jej zupełne pominięcie czy tylko wzmiankowanie. Wydaje się jednak, że niezależnie od zakresu uwzględnienia danej tematyki, zawsze powinna obowiązywać zasada zachowania ścisłości w przytaczanych opiniach, a tym bardziej w cytowanych wypowiedziach. Jeżeli zdecydowałem się odnieść do tej marginesowej wzmianki, to dlatego, że zaskoczyło mnie potraktowanie mojej wypowiedzi przez autora artykułu, wynikające być może z uzasadnionego poczucia wyższości, jakie historyk ma podstawy żywić w stosunku do archeologa, gdy przedmiotem dyskusji jest historia najnowsza, a nie pradzieje.

Jan M. Piskorski w przypisie 18, przywołując moją polemikę¹ z Paulem M. Barfordem², pisze m.in.: „stanowczo nazbyt optymistycznie brzmi stwierdzenie, jakoby archeologia polska stała się »podręcznikowym przykładem dobrych wyników w działalności naukowej i słabego związku z ideologią marksistowsko-leninowską PRL« (s. 184), na co dowody znajduje autor m.in. w przemówieniach W. Gomułki i Z. Kliszki (s. 185)”³. Otóż całe zdanie w moim artykule, z którego pochodzi cytowany przez Piskorskiego fragment, brzmi następująco: „Ponieważ po XX Zjeździe KPZR i VIII Plenum KC PZPR z 1956 r., ruch rewizjonistyczny w obrębie marksizmu w Polsce »przerodził się w globalny atak na

¹ J. Lech, *Małowierni. Spór wokół marksizmu w archeologii polskiej lat 1945–1975*, „Archeologia Polski” t. XLII, 1997, z. 1/2, s. 175–232.

² P. M. Barford, *Marksizm w archeologii polskiej w latach 1945–1975*, „Archeologia Polski” t. XL, 1995, z. 1/2, s. 7–78.

³ J. M. Piskorski, *Z badań nad historiografią Europy Środkowej i Wschodniej*, PH t. XCI, 2000, z. 3, s. 459, przyp. 18.

wszystkie bez wyjątku dogmaty doktryny« (L. Kołakowski 1988, s. 1149; por. też B. Baczeko 1965a; S. Żółkiewski 1965; W. Markiewicz 1975, s. 20; J. Karpiński 1989; J. Tazbir 1993; A. Walicki 1996a, s. 490–493), opinii p. P. M. Barforda o dominującym znaczeniu wschodnioeuropejskiego marksizmu dogmatycznego w Polsce nie sposób rozciągnąć na cały rozpatrywany przez niego okres, a zwłaszcza na archeologię, która stała się podręcznikowym przykładem dobrych wyników w działalności naukowej i słabego związku z ideologią marksistowsko-leninowską PRL (W. Roszkowski 1995, s. 308–309)⁴.

Jak z powyższego wynika, owo budzące sprzeciw J. M. Piskorskiego sformułowanie odnosi się do okresu popaździernikowego i poparte jest także oceną stanu nauki, zawartą w znanym podręczniku Wojciecha Roszkowskiego, który charakteryzując życie społeczne i kulturalne w latach sześćdziesiątych, stwierdza m.in.: „Obroną ręką wychodziły nauki humanistyczne mało związane z ideologią marksistowską, takie jak językoznawstwo, archeologia, historia literatury czy antyku, a z badaczy marksistowskich wysoką rangę miały prace Witolda Kuli z historii gospodarczej”⁵.

Wydaje się, że moje sformułowanie nie wypaczyło oceny zawartej w książce Roszkowskiego, a pominięcie przez J. M. Piskorskiego tego odwołania się do opinii badającego omawiany okres historyka zniekształca istotnie sens tekstu, zwłaszcza że podkreśla on jednocześnie fakt powoływania się przede mną na wypowiedzi Gomułki i Kliszki, gdy te ostatnie służyły przede wszystkim wykazaniu, że: „Znaczenie ideologiczne archeologii w okresie »małej stabilizacji« było niewielkie, a i rozpatrując okres stalinowski nie należy tego znaczenia przeceniać. O skodyfikowaniu marksizmu w nienaruszalny dogmat nie mogło być w Polsce po 1956 r. mowy, skoro mimo ostrej reprimendy partyjnej (W. Gomułka 1963), w pięć lat później rewizjonizm poczynił takie postępy, że: »Na Uniwersytecie Warszawskim, w jego organizacji partyjnej i poza nią, ukształtowała się aktywna opozycja polityczna« (Z. Kliszko 1968, s. 15)”⁶.

Jan M. Piskorski podkreśla, „że w polskiej archeologii, podobnie jak w innych naukach społecznych, językowe przeżytki stalinizmu funkcjonują częstokroć do dziś i wielu z nas nawet sobie tego nie uświadamia”. Mam poważną wątpliwość, ponieważ odmiennie niż J. M. Piskorski nie uważam faktu stosowania skrótów p. n. e. i n. e. miast wyraźnie dłuższych przed Chr. i po Chr. za dowód hołdowania przeżytkom stalinizmu. Zdaję sobie sprawę, że dużo tu zależy od punktu widzenia. Dla mnie skrót p. n. e. i n. e. nawiązują do francuskich tradycji republikańskich, ale przede wszystkim do tradycji badań prehistorycznych i zachodzącego na początku drugiej połowy XIX w. procesu wyodrębniania się

⁴ J. Lech, op. cit., s. 184. Cytowane w tym fragmencie prace to: B. Baczeko, *Kryptoproblemy i historyzm* [w:] idem, *Człowiek i światopogląd*, Warszawa 1965, s. 373–418; S. Żółkiewski, *Aktualne problemy współdziałania nauk humanistycznych*, „Nowe Drogi”, 1965, z. 8 (195), s. 174–182; W. Markiewicz, *Stan i perspektywy rozwoju nauk społecznych w Polsce*, „Nauka Polska” 1975, nr 9–10, s. 19–30; L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie — rozwój — rozkład*, Londyn 1988; J. Karpiński, *Marksizm w działaniu. Filozofia i nauki społeczne a marksizm w Polsce* [w:] idem, *Nie być w myśleniu postuszonym. Ossowsky, socjologia, filozofia*, Londyn 1989, s. 79–96, seria „Czasy i ludzie” 6; J. Tazbir, *Totalitaryzm to nie ospa...*, „Polityka” 1993, nr 1 (1861), s. 25; A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996 oraz W. Roszkowski, *Historia Polski 1919–1994*, Warszawa 1995 — wyd. IV.

⁵ W. Roszkowski, op. cit., s. 309.

⁶ J. Lech, op. cit., s. 185; W. Gomułka, *O aktualnych problemach ideologicznej pracy partii*, „Nowe Drogi”, z. 8 (171), 1963, s. 3–42; Z. Kliszko, [Wypowiedź w dyskusji na XII Plenum KC PZPR], „Nowe Drogi” 1968, z. 8 (231), s. 13–22.

prehistorii jako nauki badającej najdawniejsze dzieje człowieka w ramach szeroko rozumianej antropologii, uprawianej w opozycji do tak zwanej „prehistorii biblijnej”, czyli wiedzy o najdawniejszych dziejach człowieka, opartej na Biblii.

Pojęcia p. n. e. i n. e. stosował jeden z ojców współczesnej prehistorii, Gabriel de Mortillet (1821–1898), współorganizator Międzynarodowego Kongresu Antropologii i Archeologii Prehistorycznej i od 1865 r. wydawca pierwszego czasopisma poświęconego badaniom prehistorycznym, zatytułowanego „Matériaux pour l’Histoire positive et philosophique de l’homme”⁷. W swoim podstawowym dziele „Le préhistorique antiquité de l’homme” z 1883 r., w rozważaniach zamykających książkę, de Mortillet daje wykład podstaw wiedzy o chronologii absolutnej i względnej. Pisze, że chronologia dotychczasowa opierała się na Biblii i za daty kluczowe miała stworzenie Adama i narodziny Chrystusa. Przytacza takie obliczenia chronologiczne, wśród nich najszerzej przyjęte, dokonane przez Jamesa Ussera (1581–1656), arcybiskupa z Armagh w Irlandii Północnej, a upowszechnione w słynnym dziele Jacquesa B. Bossueta (1627–1704)⁸. Według tej historiografii stworzenie świata i człowieka nastąpiło w 4004 r. przed narodzinami Chrystusa. Tradycja ta była jeszcze żywa w połowie XIX w. Właśnie w opozycji do niej Mortillet używa określenia *avant notre ère*. Opierając się na obserwacjach zjawisk geologicznych, przede wszystkim dotyczących pozostałości zlodowaceń, dochodzi też do wniosku, że starożytność człowieka wynosi 230–240 tys. lat⁹, a datowanie takie miało wówczas wciąż znaczenie rewolucyjne, nim w XX w. zostało wielokrotnie wydłużone.

Jan M. Piskorski stwierdził także, że „duch Stalina błąka się i po stronicach artykułu J. Lecha w niemal dziesięć lat po upadku PRL, np. s. 202...” i chociaż duch ten ma być jego zdaniem obecny również na lamach publikacji „Znaku” i w wystąpieniach biskupów, przyznaje, że konstatacja ta odnośnie mego artykułu wzbudziła u mnie poważne zaniepokojenie (o publikacje „Znaku” i wystąpienia biskupów jestem mimo wszystko spokojniejszy). Uważnie sprawdziłem inkryminowaną stronę. W tym fragmencie wspomnianego artykułu polemicznego charakteryzuję w dużym skrócie „stosunki międzyklasowe” (pojęcie zastosowane przez Barforda) w marksistowsko-leninowskim i stalinowskim ujęciu materializmu historycznego, w związku z bałamutnym — moim zdaniem — ich przedstawieniem w dyskutowanym artykule Barforda¹⁰. Wśród innych prac cytuję tam publikacje Lenina i Stalina wydane w okresie stalinowskim i publikacje archeologów podejmujących na początku lat pięćdziesiątych zagadnienie „podziałów klasowych” na podstawie źródeł archeologicznych. Nie dostrzegłem jednak żadnych podstaw, które by upoważniały J. M. Piskorskiego do przyjęcia, że choćby w najmniejszym stopniu podzielam poglądy Lenina i Stalina lub owych archeologów. Przy konsekwentnym stosowaniu takiego sposo-

⁷ Pełny tytuł pierwszego tomu tego czasopisma brzmiał: „Matériaux pour l’Histoire positive et philosophique de l’Homme. Bulletin des Travaux et Découvertes concernant l’Anthropologie, les Temps Anté-Historiques, l’Époque Quaternaire, les Questions de l’Espèce et de la Génération spontanée”.

⁸ J. Usserio, *Annales veteris testamenti, a prima mundi origine deducti: una cum rerum asiaticarum et aegyptiarum chronice, a temporis historici principio usque ad Maccabaicorum initia producto*, Londinium 1650; J. B. Bossuet, *Discours sur l’histoire universelle à Monseigneur le Dauphin: pour expliquer la site de la Religion & les changements des Empires. Première partie*, Paris 1681.

⁹ G. de Mortillet, *Le préhistorique antiquité de l’homme. Deuxième édition revue et complétée*, „Bibliothèque des sciences contemporaines” 8, Paris 1885, s. 614–629.

¹⁰ P. M. Barford, op. cit., s. 45–46; J. Lech, op. cit., 202–203.

bu myślenia, historyk sięgający do źródeł nazistowskich spotkałby się z zarzutem obecności ducha Hitlera w jego publikacji¹¹, co byłoby przecież jawnym absurdem.

Jan M. Piskorski, odwołując się do własnych doświadczeń, mocno akcentuje fakt, „że jeszcze w drugiej połowie lat siedemdziesiątych zdarzało się słuchać na uniwersytetach niemal prymitywnej wykładni marksizmu” i niewątpliwie ma rację (do ustalenia pozostaje, jak często tak właśnie było). Zwracam jednak uwagę, że przedmiotem mojej polemiki z P. M. Barfordem była kwestia postaci, skali i skutków obecności marksizmu (i stalinizmu) w polskiej myśli archeologicznej i szerzej — naukowej oraz jego rodzaju. Indoktrynacja to jedno, a jej skuteczność to drugie.

Wątpię, by ów prymitywny wariant marksizmu z drugiej połowy lat siedemdziesiątych mógł w poważniejszym stopniu oddziaływać na badania naukowe w Polsce, choć ćwierć wieku wcześniej niewątpliwie wpływał powszechnie. Studiując w drugiej połowie lat sześćdziesiątych na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego miałem szczęście z marksizmem takim już się nie stykać, jeżeli pominąć publikacje z lat pięćdziesiątych. Te same przedmioty ideologiczne, znajdujące się w programach wszystkich kierunków uniwersyteckich, były tu wykładane w sposób mało ideologiczny, raczej „rewizjonistyczny”. Wykłady Bronisława Baczki, zastępowanego czasem przez Krzysztofa Pomiana, zwane „Głównymi zagadnieniami filozofii marksistowskiej”, były wykładem historii filozofii. Marksizm zajmował w nim niewiele więcej miejsca niż w znanym podręczniku Władysława Tatarkiewicza, z którego korzystaliśmy. We wpisach do indeksów słowo „marksistowskiej” było poza tym chętnie pomijane, co traktowano ze zrozumieniem. Podobnie było na wykładach Jerzego Szackiego z „Głównych zagadnień rozwoju społecznego”. Więcej nieco marksizmu, ale też podanego z wielką kulturą i naukowym dystansem było chyba w wykładach Romualda Kudłińskiego z „Ekonomii politycznej”. Od standardu tego nie odbiegały ćwiczenia. Oczywiście mam świadomość, że na innych kierunkach studiów UW mogło być inaczej, a tym bardziej na innych uczelniach. Na przykład na UW inaczej od wykładów Baczki wyglądały zajęcia z filozofii starszego wykładowcy Bonawentury Chojnackiego, które znam jednak tylko z opowiadań.

Muszę podkreślić, że całkowicie podzielam pogląd Jana M. Piskorskiego, iż poruszone w dyskutowanym przypisie i w tych uwagach problemy zasługują na pogłębione badania i że archeologia nie może być traktowana w oderwaniu od innych nauk społecznych. Przy czym właśnie na tle tych innych nauk, chociażby takich jak filozofia, socjologia czy historia XIX i XX w., a zwłaszcza ich niektóre dziedziny, widać wyraźnie, że archeologia była w Polsce relatywnie „mało związana z ideologią marksistowską”¹². Sądzę, że godne wspólnego zainteresowania i dyskusji są wzajemne oddziaływania i związki badań archeologicznych i historycznych w PRL, także w świetle wpływu na obie dyscypliny materializmu historycznego, traktowanego jako określona metodologia oraz traktowanej odrębnie ideologii marksizmu-leninizmu, a wcześniej stalinizmu. W okresie PRL za udziałem tym, oczywiście tylko częściowo rozłącznym, kryły się istotne różnice. Należy dodać, że ostatnio Danuta Minta-Tworzowska wyraża pogląd, że marksizm „jako orientacja teoretyczna w archeologii polskiej nie zaistniał poza twórczymi nawiązaniem J. Żaka

¹¹ Np. J. M. Piskorski, op. cit., s. 456–458.

¹² W. Roszkowski, op. cit., s. 309.

(1962, 1966, 1975) i S. Tabaczyńskiego (1970), częściowo T. Wiślańskiego (1969) czy L. Leciejewicza (1956)¹³. Poglądu tego nie podzielam.

Wypada zaznaczyć, że wcześniej niż Barford o marksizmie w polskiej archeologii pisali Jerzy Kmiecinski, Andrzej Abramowicz i Zbigniew Kobylinski, a równocześnie z pracą P. M. Barforda ukazał się ważny artykuł Stanisława Tabaczyńskiego¹⁴. Pełniejsze niż w artykule cytowanym przez Jana M. Piskorskiego przedstawienie poglądu autora tej wypowiedzi na temat marksizmu w polskiej archeologii zamieszczone zostało w innym miejscu¹⁵.

Na koniec warto zwrócić uwagę przynajmniej na niektóre prace archeologów dotyczące „prehistoriografii”, czyli zawierające przyczynki do głównego wątku rozważań w artykule J. M. Piskorskiego, w granicach Europy Środkowej i Wschodniej. Z prac niemieckich będą to m.in. książka Hermana Behrensa¹⁶, artykuły Bettiny Arnold¹⁷, a z młodego pokolenia Michaela Strobla¹⁸, z prac austriackich artykuł Otto H. Urbana¹⁹, z czeskich książka Karela Skleňáka²⁰, z rosyjskich prace Leo S. Klejna²¹ i Raufa

¹³ D. Minta-Tworzowska, *Kwestia przelomu metodologicznego w prahistorii i w archeologii polskiej* [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, wyd. M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski, Poznań 2000, s. 530. Cytowana przez autorkę literatura to: J. Żak, *Studia nad kontaktami handlowymi społeczeństw zachodniosłowiańskich ze skandynawskimi od VI do VIII w. n. e.*, Wrocław; idem, *Historia pierwotna i jej współczesne metody*, „Studia Metodologiczne” 1966, z. 2, s. 67–89; idem, *Próba przedmiotowego modelu kultury społeczeństw młodszego i schyłkowego paleolitu (strefy śródziemnomorskiej)*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” t. XXV, 1975, s. 28–59; S. Tabaczyński, *Neolit środkowoeuropejski. Podstawy gospodarcze*, Wrocław 1970; T. Wiślański, *Podstawy gospodarcze plemion neolitycznych w Polsce Północno-Zachodniej*, Wrocław 1969; L. Leciejewicz, *Cmentarzysko w Birce. Próba interpretacji społecznej*, „Archeologia” t. VI, (1954), 1956, s. 141–159.

¹⁴ J. Kmiecinski, *Prozess der Annahme von der marxistischen Theorie der Gesellschaftsentwicklung in der polnischen Archäologie und der Urgeschichte*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica” t. VIII, 1987, s. 3–15; A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991, s. 146–176; Z. Kobylinski, *Theory in Polish archaeology 1960–90: searching for paradigms* [w:] *Archaeological theory in Europe. The last three decades*, wyd. I. Hodder, London 1991, s. 223–247; S. Tabaczyński, *A future for the Marxist paradigm in Central European archaeology? The Polish case* [w:] *Whither archaeology? Papers in honour of Evžen Neustupný*, wyd. M. Kuna, N. Venclová, Praha 1995, s. 69–81; idem, „Wymuszony przewrót metodologiczny” w *Archeologii polskiej i jego nieoczekiwane skutki* [w:] *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, s. 513–525.

¹⁵ J. Lech, *Between captivity and freedom: Polish archaeology in the 20th century*, „Archaeologia Polona” t. XXXV–XXXVI, 1997–1998, s. 57–126; cf. też, J. Lech, *Marksyzm Gordona Childe’a czyli archeolog wobec Historii* [w:] *V Gordon Childe i archeologia w XX wieku*, wyd. J. Lech, F. M. Stępniewski, „Komitet Nauk Pra- i Protohistorycznych. Prace” t. III, Warszawa 1999, s. 252–253.

¹⁶ H. Behrens, *Die Ur- und Frühgeschichtswissenschaft in der DDR von 1945–1980: miterlebte u. mitverantwortete Forschungsgeschichte*, „Arbeiten zur Urgeschichte des Menschen” 9, Frankfurt am Main 1984.

¹⁷ B. Arnold, *The past as propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany*, „Antiquity” t. LXIV (244), 1990, s. 464–470; eadem, *The power of the past: nationalism and archaeology in 20th century Germany*, „Archaeologia Polona” t. XXXV–XXXVI, 1997–1998, s. 237–253.

¹⁸ M. Strobel, *Lebendige und völkische Vorzeit — Ein Beitrag zur Geschichte der prähistorischen Archäologie in Württemberg zwischen 1918 und 1945* [w:] *Archäologie als Kunst. Darstellung — Wirkung — Kommunikation*, wyd. Ch. Kümmel, N. Müller-Scheeßel, A. Schülke, Tübingen 1999, s. 65–117.

¹⁹ O. H. Urban, *‘Er war der Mann zwischen den Fronten’. Oswald Menghin und das Urgeschichtliche Institut der Universität Wien während der Nazizeit*, „Archaeologia Austriaca” t. LXXX, 1996, s. 1–24.

²⁰ K. Skleňák, *Archaeology in Central Europe: the first 500 years*, Leicester 1983.

²¹ L. S. Klejn, *To separate a centaur: on the relationship of archaeology and history in Soviet tradition*,

M. Munczajewa²², a z prac polskich wielkiej wagi praca zbiorowa pod redakcją Stanisława Kurnatowskiego i Michała Kobusiewicza²³, ważne publikacje Jarmili E. Kaczmarek²⁴, Danuty Piotrowskiej²⁵, Andrzeja Leligdowicza²⁶, szkic Przemysława Urbńczyka²⁷ oraz nowa, rozszerzona postać artykułu Z. Kobylińskiego²⁸ o kierunkach teoretycznych w polskiej archeologii, poruszająca także sprawy marksizmu. Prezentacji archeologii rosyjskiej i polskiej, także od strony „prehistoriografii”, poświęcony został przed kilku laty osobny tom „World Archaeological Bulletin”²⁹.

„Antiquity” nr 67 (255), 1993, s. 339–348; idem, *Fenomen sowiejskiej archeologii*, Sankt–Peterburg 1993. Cf. również: M. Miller, *Archaeology in the U. S. S. R.*, London 1956; V. A. Bulkin, L. S. Klejn, G. S. Lebedev, *Attainments and problems of Soviet archaeology*, „World Archaeology” t. XIII (III), 1982, s. 272–295.

²² R. M. Munchaev, *History and organisation of archaeological research in the U. S. S. R.* [w:] *Theory and practice of prehistory: views from the edges of Europe*, wyd. I. Martinez Navarrete, Madrid 1993, s. 83–99.

²³ *Archeologia i prehistoria polska w ostatnim półwieczu*.

²⁴ J. E. Kaczmarek, *Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu (1720–1958)*, Poznań 1996. Por. też dyskusję związaną z tą pracą: T. Malinowski, *Poznańska archeologia w krzywym zwierciadle*, „Przegląd Archeologiczny” t. XLVI, 1998, s. 139–153; J. Kaczmarek, *O prostowaniu wizji dziejów archeologii poznańskiej*, „Przegląd Archeologiczny” t. XLVI, 1998, s. 155–164.

²⁵ D. Piotrowska, *Biskupin 1933–1996: archaeology, politics and nationalism*, „Archeologia Polona” t. XXXV–XXXVI, 1997–1998, s. 255–285. Cf. też D. Piotrowska, *Biskupińskie prawdy i legendy czyli „prastolowiński” Biskupin a współczesna Polska*, „Z Otchłani Wieków” t. LIV (3), 1999, s. 54–59.

²⁶ A. Leligdowicz, *Gustaf Kossinna, jego archeologia, nazizm i Gordon Childe* [w:] *V. Gordon Childe i archeologia w XX wieku*, s. 173–221.

²⁷ P. Urbńczyk, *Political circumstances reflected in post-war Polish archaeology*, „Public Archaeology” t. I, 2000, s. 49–56.

²⁸ Z. Kobyliński, *Theoretical orientations in archaeology in Poland (1945–1995)* [w:] *Dialogue with the data: the archaeology of complex societies and its context in the '90s*, S. Tabaczyński, „Theory and practice of archaeological research”, red. W. Hensel, S. Tabaczyński, P. Urbńczyk, t. III, Warszawa 1998, s. 225–258.

²⁹ „World Archaeological Bulletin” 1996, nr 8.